

Könül YUSİFOVA

BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsinin əməkdaşı

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLİNƏ DAİR DƏRSLİKLƏR, DƏRS VƏSAİTLƏRİ VƏ PROQRAMLARIN NƏŞRİ

Təbii ki, hər hansı predmet üzrə proqramın həyata keçirilməsini dərsləklər və dərslər vəsaitləri, fənn proqramları təmin edir. Dərsləklər və ya digər tədris materiallarının tədris proqramının müəyyən mərhələsinin sistemativ və davamlı təsvirini özündə birləşdirməsi ilə seçiyələnir. Dərsləklərin-normativ əsərlərin, dərslər vəsaitlərinin yazılması tətbiqi dilçiliyin ən böyük problemlərindən biridir. Xüsusilə bu problem əcnəbi dillərə aid dərsləklərin hazırlanmasında özünü ən incə çalaları ilə bürüzə verir.

Demək olar ki, dərsləklərin rəssional sistemini yaratmaq həm mərkəzi, eyni zamanda da xarici dillərin metodikası qarşısında duran ən çətin problemdir. Metodikanın ən qiymətli ümumi qaydaları və onlardan meydana gələn xüsusi göstərişlər yalnız dərsləklər vəsaitləri ilə həyata effektiv şəkildə keçə bilər.

Xarici dillərin metodikası ilə bağlı ədəbiyyatlarda dərsləklərin yazılması ilə əlaqədar bənzər qeyd olunur: «Bu gəlir gətirən ədəbi fəaliyyət deyil, həll edilməsi yalnız məqsədlilik və metodik konsepsiyalarla silahlanmış yüksək ixtisaslı dilçilər, metodist və psixoloqlar dəstəsinin imkanı daxilində olan mürəkkəb, kompleks, elmi problemdir!»

Hazırkı məqalə XX əsrdə Azərbaycanda ərəb dilinin öyrənilməsi, tədrisi ilə bağlı ərəb dilinə aid yazılmış dərsləklər, dərslər vəsaitləri, proqramlara həsr olunmuşdur. Müəllif məqalədə imkan daxilində əvvəlcə ali, daha sonra orta məktəblər üçün yazılmış ərəb dili dərsləkləri haqqında məlumat verir, bundan sonra hər iki səviyyə üçün

nəzərdə tutulan dərs vəsaitləri və proqramlara nəzər salaraq onları elmi-pedaqoji cəhətdən araşdırır.

Məlum olduğu kimi, ərəb dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi və tədrisi uzunəsrlilik qədim tarixi köklərə malikdir. Ərəb xilafəti dövründə hakim rəsmi dil olan ərəb dili islam dini ilə bərabər yayılaraq qeyri-ərəb müsəlman xalqlarının qanına, canına hopur, desək heç də yanılmazdır. Bu dövrdə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində dövlət dili ərəb dili olduğu üçün bədii əsərlərin bir qismi, elmi əsərlərin isə demək olar ki, hamısı ərəb dilində yazılırdı. Orta əsrlərdə zəngin ərəb leksikoqrafiyasının öyrənilməsi, ərəb dilçiliyinin inkişafında Azərbaycan alimləri də mühüm rol oynamışlar. Azərbaycan dilçiləri tərəfindən yaradılan çoxhissəli, izahlı Azərbaycan-ərəb, ərəb-Azərbaycan dili lüğətləri, ərəb ədəbiyyatının məşhur abidələrinə izahlar, ərəb dilinin sintaksisi, morfolojiya və fonetikasına aid ərəb dilçilərinin əsərlərinə yazılmış çoxsaylı şərhlər bu gün də öz elmi dəyərini itirmədən ərəb dilçiliyi tarixində görkəmli yer tutur².

O dövrdə Azərbaycan alimləri görkəmli ərəbşünas alim V. Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, ərəb dilçiliyinin və leksikoqrafiyasının inkişafında mühüm rol oynamış, ona elmi və metodoloji baxımdan bir çox yeniliklər gətirmiş, beləliklə də ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbini yaratmışlar.³

Təbii ki, sonrakı əsrlərdə tarixi amillərdən asılı olaraq orta əsrlərdəki hökmünü itirən ərəb dili bütün qeyri-ərəb müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da yalnız islam dininin müqəddəs kitabı- «Qurani Kərim»in dili kimi öyrənilməkdə davam edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ərəbşünaslığın yeni, zamanın tələblərinə uyğun elmi şəkildə inkişafı Azərbaycana da təsir edir. Məlum olduğu kimi, Bakının elmi dairələri yeni yaranmağa başlayan ərəbşünaslıq məktəbinin tələbatlarını ərəb dilinə aid yazılmış müntəxəbatlarla ödəməyə çalışırlar.

İlk «Краткая арабская хрестоматия» adlı müntəxəbat 1920-ci ildə L. A. Zimin tərəfindən, «Арабская хрестоматия» ünvanlı ikinci müntəxəbat isə 1923-cü ildə P. K. Jüze tərəfindən nəşr olunur⁴.

Qeyd edək ki, XX əsrdə ərəb dilinə aid 18 orta məktəb və 12 ali məktəb dərslisi yazılmışdır. Ali məktəb səviyyəsini təmin edəcək ərəb dilinə aid ilk «Ərəb dilinin açarı» adlı dərslük 1947-ci ildə Muxtar Əfəndizadə tərəfindən nəşr olunur.

Dərslük üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə əlifba və mükaləmə qismindən (44 dərstdən ibarət), ikinci hissə sərf (morfolojiya) qismi

(68 dərs), üçüncü hissə isə nəhv (sintaksis) qismi (27 dərs), kiçik həcmli lüğət və mündəricatdan ibarətdir. Müəllif gərgin əməyin bəhrəsi olan bu dərsləkdə ənənəvi ərəb qrammatikasının tədrisində istifadə olunan metoda əsaslanmışdır. Qeyd edək ki, normativ əsərin dili bir qədər çətin və qarışıq, müxtəlif qrammatik terminlər ərəb dilində olduğu kimi verilmişdir. Təbii ki, bunu əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili leksikonu və qrammatikasında ərəb və fars sözlərinin geniş yer tutması ilə izah etmək mümkündür.

Müəllifin XX əsrdə ərəb dilinə aid yazdığı bu əsər ilk təcrübə olan «Ərəb dilinin açarı» dərslisi gənc nəsilərə ithaf olunur. Təbii ki, M. Əfəndizadənin müəllifi olduğu ilk cəhd olan kitab və müəllifin yeri xalqımızın elm, şərqşünaslıq, ərəbşünaslıq tarixində, yaddaşında daimi olaraq qalacaqdır.

Biz XX əsrdə yazılmış ərəb dili dərsləklərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, istər ali, istərsə də orta məktəblər səviyyəsi üçün nəzərdə tutulan ərəb dili dərsləklərinin yazılması bu əsrin ikinci yarısı daha məhsuldar olmuşdur. Qeyd edək ki, ilk dərsləkdən başqa bütün dərsləklər əsrin ikinci yarısında işıq üzü görmüşdür.

1957-ci ildə şərqşünaslıq fakültəsinin yenidən bərpa olunması, ərəb şöbəsinin açılması, 1958-ci ildən etibarən bir neçə orta məktəbdə də əcnəbi dil kimi ərəb dilinin tədris olunmasına başlanılması, sonrakı illərdə belə məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsi, artması ilə əlaqədar olaraq həm ali, həm də orta məktəb səviyyəsində ərəb dilinə aid dərsləklər, dərs vəsaitlərinə olan tələbat da artır. 1994-cü ilə qədər bir-birinin ardınca ali məktəb tələbələri üçün 18 «Ərəb dili»dərslisi işıq üzü görür.

Məlum olduğu kimi əsrin ikinci yarısından başlayaraq orta məktəblərdən tutmuş ali məktəblərə qədər bütün səviyyələrdə ərəb dilinin tədrisi Ə.C.Məmmədov zəkasının məhsulu olan dərsləklər, dərs vəsaitləri əsasında həyata keçirilir. Keçmiş Sovetlər birliyinin beşiyində böyük ərəbşünaslıq məktəbi keçmiş Ələsgər Məmmədov əlincü illərdən dərs deyər-dərslik yazmağa başlayır. Görkəmli pedaqoq-alimin 9 ali və 9 orta məktəb «Ərəb dili»dərslisi nəşr olunmuş, biri isə çapa hazırlanır. Müəllifin dərsləkləri X.K. Baranov, N.V.Yuşmanov, A.F.Xaşab, B.M.Qrande, A.Krımski, K.V.Ode-Vasileva, A.A.Kovalev, Q.Ş.Şərbatov kimi rus, K.Brokkelman, E.Harder kimi avropa, Rəşid əş-Şərtuni kimi məşhur şərq dilçi alimlərin ərəb dilinin qrammatikası üzrə yazılmış əsərlərinin bir növ sintezi

əsasında yazılmışdır. Yəni dərslıklərdə həm məşhur avropa, həm rus, həm də şərq dilçilik ənənələrindən istifadə olunmuşdur⁶.

C. Məmmədovun müəllifi olduğu Şərqsünaslıq fakültəsinin I-IV kurs fars və türk bölməsi tələbələri üçün yazılmış bu sahədə sayca ikinci «Ərəb dili» dərsliyi 1958-ci ildə çapdan çıxır. Qeyd edək ki, bu ildən başlayaraq bütün «Ərəb dili» dərslikleri Ə. C. Məmmədovun zəkası və qələminin məhsuludur. Alim ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan 9 dərsliyin müəllifidir ki, onlardan 8 dərslik işıq üzü görmüş biri isə hələ çapdadır. Kitab keçmiş Sovet İttifaqında kütləvi tirajla (5000 nüsxə) buraxılmış ilk dərslük olduğu üçün Azərbaycan da deyil, Tacikistan, Özbəkistan və başqa yerlərdə də istifadə olunmuşdur.

Dərsliyə aid yazılmış rəylərin birində qeyd olunur: «Ərəb dili» dərsliyi demək olar ki, geniş oxucu auditoriyasını nəzərdə tutan ilk sovet dərsliyidir. Bununla yanaşı, həmin dərslük Azərbaycanda ərəb dilinin öyrənilməsində yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu dərslük Azərbaycanda müasir elmi-metodoloji əsaslar üzərində qurulmuş ilk sovet dərsliyi kimi qiymətləndirilməlidir. Dərsliyin məziyyətlərini nəzərə alan S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırkı BDU) elmi şurası haqlı olaraq əsərə SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin qıfını vermiş və onu ümumittifaq əhəmiyyətli bir dərslük kimi nəşr etdirmişdir.»⁸ Normativ əsər müqəddimə, ümumi giriş hissəsi, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, giriş kursu, əsas kurs və əlavələrdən ibarətdir. Burada dərslər vahid sistem üzrə tərtib edilmişdir. Əvvəlcə mətnlər, onlara aid lüğət, sonra isə mətnlə əlaqədar qrammatik - leksik izahatlar, tapşırıq və çalışmalar verilir.

Kitabın qrammatika hissəsində ərəblərin özləri tərəfindən izah edilməsi zəruriyyəti dəfələrlə irəli sürülən öz tarixi etibarilə VII-VIII əsrlərə gedib çıxan və buna görə, müəyyən mənada müasir dilçiliklə əyaqlaşmayan ənənəvi ərəb qrammatikasında deyil, müasir semitologiyada qəbul edilmiş və hal-hazırda keçmiş sovet və qərb ərəbşünasları tərəfindən ərəb dilini öyrənmək üçün tətbiq olunan metodlara istinad edilmişdir.

III dərslük 1962-ci ildə ADU-nun şərqsünaslıq fakültəsi ərəb filologiyası şöbəsinin I kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur⁹. Kitabda əsas məqsəd ərəb dili qrammatikasının əsas məsələlərinə dair ümumi bilik vermək, Azərbaycan dilində məlum olan ərəb sözlərini çıxmaq şərti ilə 1200-ə qədər söz və ifadə öyrətmək, ərəb dilində oxu, yazı və ilk danışıq vərdişlərini yaratmaqdır.

IV «Ərəb dili» dərsliyi ərəb filologiyası şöbəsinin I kurs tələbələri üçün nəzərdə tutularaq 1971-ci ildə nəşr olunur¹⁰. Dərslük müəllifin də müqəddimədə qeyd etdiyi kimi əvvəlki dərslüklərin dəyişilmiş variantı deyil, yeni bir dərslükdir. Kitabda məqsəd tələbələrə I kurs həcmində tam məlumat vermək, 1200-ə qədər söz və ifadə öyrətmək, ərəb dilində ilk düzgün tələffüz, oxu, yazı, tərcümə və danışıq vərdişləri yaratmaq, alınmış bilik dairəsində ərəb mətnləri üzərində çalışmağı öyrətməkdir.

V «Ərəb dili» dərsliyi Azərbaycan bölməsinin II kurs ərəb filologiyası tələbələri üçün yazılaraq 1972-74-cü illərdə üç buraxılışda, rotoprint nəşri ilə ADU nəşriyyatında işıq üzü görür¹¹. Dərslük 1971-ci ildə çap olunmuş dərsliyin davamıdır.

VI «Учебник арабского языка» adlı dərslük rus bölməsi I kurs ərəb filologiyası tələbələri üçün nəzərdə tutularaq 1980-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında çap olunmuşdur.¹² Kitab 1971-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərsliyin rusdilli auditoriya üçün işlənmiş variantıdır.

VII «Учебник арабского языка» ünvanlı dərslük 1984-cü ildə «Maarif» nəşriyyatında çap olunur¹³. Dərslük rus bölməsi II kurs ərəb filologiyası tələbələri üçün yazılmışdır.

VIII «Ərəb dilinin qısa kursu» adlı normativ əsər ərəb dilini qeyri-ixtisas fənni kimi öyrənən ADU-nun (indiki BDU) tarix, filologiya, jurnalistika və kitabxanaçılıq fakültələrinin tələbələri və ərəb dili həvəskarları üçün nəzərdə tutularaq 1988-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında işıq üzü görür¹⁴. Dərslükdə əsas məqsəd ən zəruri fonetik, qrafik və leksik-qrammatik qaydaları öyrətmək, Azərbaycan dilindən oxucuya məlum olmayan 1000-dən artıq ərəb söz və ifadəsini aktiv şəkildə mənimsətmək, dil üzərində müstəqil işləmək vərdişlərini yaratmaq və orta çətinlikli ərəb mənbələrində lüğətdən istifadə etməyə hazırlamaqdır.

IX «Ərəb dili» dərsliyi ərəb filologiyası şöbəsinin I və II kurs tələbələri üçün nəzərdə tutularaq 1998-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında nəşr olunmuşdur¹⁵. Dərslük, əsasən, ictimai-siyasi mövzularda yazılmış sadə və orta çətinlikli müasir ərəb mətnlərini oxuyub başa düşmək, müvafiq tərcümə, şifahi və yazılı nitq vərdişləri əldə etmək üçün zəruri olan nəzəri və əməli biliklərin verilməsinə xidmət edir.

X «Ərəb dili» dərsliyi illahiyyat fakültəsinin I kurs tələbələri üçün yazılaraq 1999-cü ildə işıq üzü görür¹⁶. Kitabda əsas məqsəd ərəb dilini ixtisas fənni kimi öyrənənlərə 1000-ə qədər söz və ifadə

öyrətmək, «Salim» (düzgün) köklü sözlərdən ibarət orta çətinlikli ərəb mətnlərini fonetik və leksik-qrammatik baxımdan düzgün oxumaq, lügət vasitəsilə tərcümə etmək, başqasının ərəbcə nitqini başa düşmək, ərəb dilində yazmaq və danışmaq üçün lazım olan biliklərin I kurs həcmində verilməsinə əsasən, müvafiq əməli vərdişlərin yaranmasına xidmət etməkdir.

Qeyd edək ki, bu dərslik alimin ali məktəblər üçün yazdığı sonuncu dərslik deyil. Belə ki, alimin rus bölməsi ərəb şəbəsinin birinci və ikinci kurs tələbələri üçün yazmış olduğu axırıncı «Ərəb dili»dərsliyi yarımçıq qalmışdır. Həmin dərsliyin də işıq üzü görməsi gözlənilir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Ə. C. Məmmədovun müəllifi olduğu bütün dərsliklər əsasən sadədən-mürəkkəbə, asandan-çətinə, məlumdan-naməlumə pedaqoji prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Alimin dərslikləri xarici dillərin öyrənilməsində istifadə olunan ikinci, metodik ədəbiyyatlarda «çevrilmiş konus strategiyası» adlanan metoda əsaslanmışdır. Belə ki, əvvəlcə dərsliklərdə materiallar sadə, kiçik həcmdə verilir, daha sonra keçmiş materiallar əsasında dərsliklərin həcmi artmağa və mürəkkəbləşməyə başlayır. Bununla yanaşı, daim dərslər arasında qurulan əlaqələr bir-biri ilə bağlı zəncirvari əlaqələrdir. Təcrübəli pedaqoq dərsliklərində öcnəbi dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayan çalışmaların həm xarakterinə, həm də məqsədlərinə görə kombinator, kombinator-reseptiv, reseptiv, reseptiv-produktiv, produktiv və s bu kimi müxtəlif novlərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Dərsliklərdə praktik məqsədlərlə yanaşı, ümumtəhsilverici məqsədlərə də nail olunmuşdur. Leksik-qrammatik materialların bölgüsü bərabər, rəssional qayda üzrə aparılmışdır.

Lügət tərkibi elə seçilmişdir ki, tələbələr müxtəlif mövzularda həm şifahi, həm də yazılı tərcümə zamanı müəyyən vərdişlər əldə edə bilsinlər.

Normativ əsərlərdəki ümumtəhsilverici, dünyagörüşü formalaşdırıcı məqsədlər mətnlərdə reallaşır. Bu baxımdan dərsliklərdəki mətnlər öz rəngarəngliyi, əhatə dairəsi ilə fərqlənir, alimin hər növ bəti dərsliyində olan istər oxu, istərsə də leksik-qrammatik materiallar dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən işlənir. Müəllifin 1990-cı ildən sonra işıq üzü görən istər ali, istərsə də orta məktəb dərsliklərindəki mətnlərdə Azərbaycanda son illər baş verən tarixi hadisələr milli şüur, milli qürur, özünü dərk etmə və s bu kimi məfhumlar öz əksini tapır. Kitablarda alim ərəb dilini öyrənməklə yanaşı, bütün

psixoloji, metodik priyomlardan istifadə edərək gələcəyimiz olan şagird və gəncləri dünyamızda qloballaşmanın, müxtəlif mədəniyyət, incəsənət, milli dəyərlərin intiqrasiyalarının baş verdiyi zamanda milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməyə çalışmışdır. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, sonuncu iki dərslikdə mətbəədə çap zamanı bir sıra mexaniki səhflərə yol verilmişdir.

Ərəb dilinə aid dərsliklər içərisində sayca XI, lakin ümumdünya elminin əsas tərkib hissələrindən biri olan ərəb dilçiliyinin inkişaf tarixinə həsr olunan ilk dərslik olan «Ərəb dilçiliyi»¹⁷ dərsliyi 1985-ci ildə «Maarif»nəşriyyatında işıq üzü görür. Uzun və çətin araşdırmaların, ağır və gərgin zəhmətin bəhrəsi olan bu əsər Azərbaycan şərqşünaslığı, onun bir qolu olan ərəbşünaslıq elmində öz dəst-xətti ilə fərqlənən, adı, şöhrəti Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda- keçmiş sovet birliyi ölkələri, uzaq ərəb, şərq dövlətləri, Avropada da məşhur olan ərəbşünas-şərqşünas alimimiz, təkcə bu sahədə deyil, eləcə də illahiyyat elmi sahəsində də öz bilik və bacarığını əsirgəməyərək fəaliyyət göstərən, öz tövhələrini verən şərqşünas alim Vasim Məmmədəliyevdir. Əsər tələbə, aspirant və şərq dillərinin nəzəri məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, dərslik klassik ərəb qrammatika elminin təşəkkülü, ərəb qrammatik məktəblərinin ən görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermək, onların əsas xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə araşdırmaq sahəsində ilk təşəbbüsdür. Əsər giriş hissəsi, yeddi fəsil, ədəbiyyat və mündəricat hissəsindən ibarətdir.

Giriş hissədə alim ərəb dilçilərinin əldə etdikləri nailiyyətlərdən, intibah dövründən başlayaraq şərq filologiyası, xüsusilə sami filologiyasına Avropa dilçilərinin marağının artması, ərəb filoloqlarının nailiyyətlərinin tədricən Avropa dilçilik sisteminə keçərək, onun əsas komponentlərindən birinə çevrilməsi, ərəb dilçilik ənənəsinin Avropa ərəbşünaslığına təsiri, bu sahədə tədqiqat aparan alimlər haqqında məlumat verilir, ərəb dilçiliyinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqat aparan Avropa və rus tədqiqatçılarından bəhs olunur, bu sistemin nəzəri və metodoloji əsaslarının tam şəkildə müəyyənləşdirilməsinə, onların başqa dilçilik təlimləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin ətraflı şərhinə həsr edilmiş ilk tədqiqat və ya dərslik olduğu bildirilir.

«Ərəb qrammatika elminin təşəkkülü»adlanan I fəsildə ərəb dilçilik elminin yaranması, bu barədə fikirlər, onun inkişaf xətti, yunan

və hind elminin təsiri, onların nəticəsi, ərəb dilinin əsas məziyyətləri barədə məlumat verilir. Növbəti fəsillər və onların bölmələrində Bəsrə, Kufə, Bağdad, Əndəlis, Misir qrammatika məktəbləri, onların yaranması, görkəmli nümayəndələri, onların yaradıcılıqları, bu məktəbləri birləşdirən və ayıran xüsusiyyətlər araşdırılır. Sonuncu fəsil isə müasir ərəb dilçiliyinə həsr olunmuşdur. Həmçinin dərsliyə «Ərəb dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri» adlı bölmə də daxil edilmişdir ki, burada Azərbaycan dilçiləri, onların yaradıcılıqları haqqında məlumat verilir.

Demək olar ki, əsər ərəb dilçilik elminin inkişaf tarixini yaradığı dövrdən müasir dövrə qədər izləyən, araşdıran, sistemli, məntiqli şəkildə tədqiq edən ilk və yeganə dərslikdir. Əsər ərəb dilçiliyinin inkişaf tarixi, ümumiyyətlə ərəb dilinin nəzəri qrammatikasını öyrənən tələbələr, mütəxəssislər üçün böyük töhfədir, desək yanlışmıdır.

Orta məktəb dərsliklərinə gəlincə, ilk «Ərəb dili»¹⁸ dərsliyi S. Ağəzadə, Ə. Yusifi, M. Əfəndiyevin müəllifliyi ilə 188 səhifədən ibarət olmaqla 1958-ci ildə işıq üzünə çıxır. Kitab orta məktəblərin IV sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik giriş kursu (44 dərs), əsas kurs (6 dərs) və qrammatika hissəsindən ibarətdir. Qeyd edək ki, dərslik ikinci dəfə 1961-ci ildə heç bir dəyişiklik olmadan yenidən dərc olunur¹⁹.

Nəzərə çatdıraq ki, məqalədə dərsliklər xronoloji baxımdan sıralanmışdır. Xronologiya baxımından ikinci olan C. Əfəndiyev, S. Ağəzadənin müəllifi olduqları V-VII siniflər üçün «Ərəb dili»²⁰ dərsliyi 276 səhifə həcmində 1959-cu ildə nəşr olunur. Dərslik hər biri mətn, mətnə aid lüğət, tapşırıq və çalışmaları özündə birləşdirən 82 dərs, xüsusi qrammatika hissəsi, ərəbcə-azərbaycanca lüğəti özündə birləşdirir.

III dərslik olan V sinif «Ərəb dili» dərsliyi²¹ 1962-ci ildə çap olunur. Kitab təkrar bölməsi, əsasən yazı qaydalarının, əlifbanın mənimsənilməsinə xidmət edən, yeni hərflər, onlara aid sözlər, sinif və ev tapşırıqlarından, yeri gəldikcə sadə qrammatik materiallardan ibarət 30 dərs, 175 sözdən ibarət ərəbcə-azərbaycanca və 121 sözdən ibarət azərbaycanca-ərəbcə lüğətdən ibarətdir. Qeyd edək ki, dərslik 1966-cı ildə heç bir dəyişiklik olmadan yenidən Maarif nəşriyyatından işıq üzünə çıxır²².

V. Aslanov və İ. Şəmsin müəllifliyi ilə orta ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün nəzərdə tutulan «Ərəb dili»²³ normativ əsə-

ri 1962-ci ildə nəşr olunur. Normativ əsərdə ilkin olaraq ərəb əlifbası cədvəli, daha sonra təkrar çalışmaları verilərək dərslərə keçid alınır. Kitab hər biri qısa mətn, mətnlə bağlı lüğət, qrammatik material, sinif çalışmaları, ev tapşırıqlarından özündə birləşdirən 14 dərs və azərbaycanca-ərəbcə lüğətdən, mündəricatdan ibarətdir. Dərslik 1966-cı ildə heç bir dəyişiklik olmadan yenidən dərc olunur²⁴.

S. Səidi, Ə. Yusifinin birgə tərtib etdikləri 79 səhifəlik V-VI sinif şagirdləri üçün «Ərəbcə oxu kitabı»²⁵ 1963-cü ildə işıq üzünə çıxır. Dərsliyə ərəb dilində çoxlu məsəllər, atalar sözləri, uşaq şeirləri, nağıllar, hekayələr salınmışdır. Dərslikdə hər oxu materialından sonra həmin materialda işlənən sözlərin tərcüməsinin, həmçinin ərəbcə-azərbaycanca lüğətin dərslikdə özünə yer tapması təqdirləyicidir. Materialların bəzisi köhnəlsə də kitab bu səpkidə yazılmış yeganə dərslikdir.

Ə. Məmmədov, T. Cahanın müəllifləri olduqları VII-VIII siniflərdə ərəb dilinin tədrisini təmin edəcək «Ərəb dili» dərsliyi²⁶ 1964-cü ildə nəşr olunur. Əsər ümumilikdə hər biri mətn, mətnə aid lüğət, qrammatik izahat, tapşırıqları özündə ehtiva etdirən 24 dərs azərbaycanca-ərəbcə, ərəbcə-azərbaycanca lüğətdən ibarətdir. 1966-cı ildə dərslik yenidən çap olunur²⁷.

Ə. Məmmədov, T. Cahani, M. Qarayevin birgə hazırladıqları IX-XI siniflər üçün 343 səhifəlik «Ərəb dili» dərsliyi²⁸ 1965-ci ildə çapdan çıxır. Kitab hər biri mətn, mətnə aid lüğət, qrammatik izahat, tapşırıq və çalışmalardan ibarət 24 dərs (səh 3-205), morfolojiya və sintaksis hissələrindən ibarət ərəb dili qrammatikasına dair qısa məlumat (səh 205-295), ərəbcə-azərbaycanca (səh 296-324), azərbaycanca-ərəbcə (səh 325-338) lüğətdən ibarətdir. Digər yeddi dərslik yalnız Ə. Məmmədov zəkasının və qələminin məhsuludur.

Alimin II sinif üçün yazdığı «Ərəb dili» dərsliyi²⁹ 1986-cı ildə işıq üzünə çıxır. Müəllif tərəfindən dərslikdə ikinci sinif şagirdlərində ərəbcə ilk düzgün tələffüz, oxu, yazı, tərcümə və şifahi nitq vərdislərinin yaradılmasına kömək etmək vəzifələri məqsəd qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrdən çıxış edilərək, dərsliyə ərəb əlifbası bəhsi, dilin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsi üçün zəruri olan qaydalar, misallar, oxu mətnləri, mətnlərin lüğətçələri, çalışma və tapşırıqlar, həyat və məişətlə əlaqədar qısa tematik lüğət daxil edilmişdir.

III sinif «Ərəb dili» dərsliyi³⁰ 1988-ci ildə nəşr olunur. əsərə təkrar dərslər (5 dərs), əsas dərslər (18 dərs), Azərbaycanca-ərəbcə

lüğət, «Fənn müəllimlərinin nəzərinə»adlı göstəriş və mündəricatdan ibarətdir.

IV sinif «Ərəb dili»dərslisi³¹ 1988 -ci ildə çapdan çıxır. Dərslər əvvəlki siniflərə aid dərsləklərdə olduğu qaydada tərtib edilmiş, əvvəlcə mətnlər, lüğət, onlara aid leksik-qrammatik izahat, sonra isə çalışma və tapşırıqlar verilmişdir. Kitab təkrar dərslər (§1-§4), əsas dərslər (14 dərslər), əlavələrdən ibarətdir.

V sinif «Ərəb dili» dərslisi³² 1988 -ci ildə işıq üzünə görünür. Dərslərlik müəllifin eyni adda çap edilmiş II, III və IV sinif dərsləklərinin davamı olub təkrar dərslər (§1, §2), əsas dərslər (15 dərslər), əlavələrdən ibarətdir.

VI sinif «Ərəb dili»dərslisi³³ 217 səhifə həcmində 1994-cü ildə çapdan çıxır. Kitab təkrarlar (4 dərslər) və əsas dərslər (11 dərslər), əlavələr, müəllimlərə göstəriş kimi materialları ehtiva etdirir.

VII sinif «Ərəb dili»normativ əsəri³⁴ 176 səhifə olmaqla 1994-cü ildə dərc olunur. Kitab təkrar dərslər (4 dərslər), əsas dərslər (11 dərslər), əlavələr və mündəricatdan ibarətdir.

Ə. C. Məmmədovun yalnız özünə təəffüdü ilə hazırlanan sayca yeddinci «Ərəb dili»dərslisi³⁵ 1990-cı ildə Dağıstan respublikasında nəşr olunur. Dərslərlik Dağıstan respublikası orta məktəblərində ərəb dilinin fakültativ öyrənilməsi zamanı istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitab dil öyrənilməyə müraciət, 25 dərslər və əlavələrdən ibarətdir.

Demək olar ki, dərsləklər vahid sistem üzrə tərtib olunmuşdur. Buraya əvvəlcə oxu mətnləri, sonra leksik-qrammatik izahat, çalışma və tapşırıqlar daxil edilmişdir. Hər sonrakı dərslər əvvəlkinin məntiqi davamı olub asandan-çətinə və məlumdan-naməlum prinsipləri əsasında tərtib edilmişdir.

Dərslər vəsaitlərinə gəlincə, nəzər saldıığımız dövrdə ali məktəblər tələbələri üçün İ. Q. Şəms tərəfindən «Klassik ərəb dili morfoloqiyasının əsasları»³⁶, V. M. Məmmədəliyevin müəllifi olduğu «Bəsre qrammatika məktəbi»³⁷, «Kufə qrammatika məktəbi»³⁸, orta məktəblər üçün isə Ə. C. Məmmədovun «Azərbaycanca-ərəbcə məktəb danışığı kitabçası»³⁹, M. Qarayev, S. Əhmədov, A. Həsənoğlunun müəllifliyi ilə «Bunu ərəbcə necə deməli?»⁴⁰ kimi dərslər vəsaitlərinin adlarını çəkmək olar. Həmçinin bu siyahıya ərəb əlifbasının müstəqil öyrənmək istəyənlər üçün Ə. Əhmədov tərəfindən yazılan «Ərəb əlifbası»kitabını⁴¹ da daxil etmək mümkündür. Dərslər vəsaitlərinə həmçinin lüğətlər də aiddir ki, burada biz «Ərəb və fars sözləri

lüğəti»⁴², H. H. Zərinəzadə, Ə. M. Nəvai, A. İ. Zahidi, A. Y. Məmmədinin birgə tərtib etdikləri, yalnız birinci hissəsinin işıq üzünə gəldiyi «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»⁴³, N. Bakıxanovun müəllifi olduğu «Ərəbcə-azərbaycanca diplomatik lüğət»in⁴⁴ adını çəkmək bilərəkdir.

Dərslər proqramlarına gəlincə, ərəb dilinin tədrisinə aid işıq üzünə görmüş iki dərslər proqramı mövcuddur. Ə. C. Məmmədovun tərtib etdiyi ilk proqram⁴⁵ 1963-cü ildə çapdan çıxır. Proqram Universitetin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb şöbəsi beşillik tədris prosesi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqram əvvəlcə ümumi, sonra isə kurs və semestrlərə bölünmüş şəkildə verilir. Ümumi proqramda ərəb dilinin nəzəri məsələləri fonetika, morfoloqiyaya, sintaksis və leksikologiyaya bölmələrində ardıcıl və geniş şəkildə əks etdirilir.

Proqramın kurs və semestrlər üzrə bölgüsünə gəlincə, burada məlumdan məchula və asandan çətinə prinsiplərinə uyğun olaraq nəzəri məsələlər müxtəlif semestrlərdə fonetika, morfoloqiyaya, sintaksis və leksikologiyaya bölmələrində müxtəsər şəkildə qeyd edilir, həm də bəhsin saatlarının miqdarı, hər kursun məqsədi və imtahan tələbləri ayrıca olaraq göstərilir. Həmçinin proqrama müxtəsər metodik göstərişlər də əlavə edilmişdir.

«Müasir ərəb dilinin tədrisi proqramı»⁴⁶ adlanan ikinci proqramın müəllifi M. Qarayevdir. Proqram Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyat fakültəsinin tədris planı əsasında hazırlanmışdır. O, burada müasir ərəb ədəbi dilini bir ixtisas kimi tədris məqsədini güdürək beş il üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqram əsasən iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə keçiləcək nəzəri tədris materiallarının ümumi həcmi müəyyənləşdirilir və müvafiq ardıcılıqla təqdim olunur. İkinci hissədə isə nəzəri tədris materiallarının kurslar, semestrlər və saatlara görə bölgüsü verilir.

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, həqiqətən XX əsrdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin tətbiqi sahəsində böyük işlər görülmüş, ali və orta məktəblər səviyyələrində ərəb dilinin tədrisini təmin edəcək çoxlu normativ əsərlər, dərslər vəsaitləri və proqramlar yazılmış, onların yazılması zamanı müasir dilçilikdə əcnəbi dillərin öyrənilməsi zamanı işlədilən zəruri metodlardan istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Шубин Э. П. Основные принципы методики обучения иностранным языкам. Москва, 1963, с.163.
2. Агаева Н. А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, 1990, с.3.
3. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. - B.; Maarif, 1985, s. 3.
4. Мамедов А. Дж. Арабистика в Советском Азербайджане. - «Ученые записки», Аз. Гос. Ун, серия востоковедения. - B.; 1972, с.3.
5. Əfəndizadə M. Ərəb dilinin açarı. - B.:1947, s.3-4.
6. Yusifova K. Ərəbsünas alim Ələsgər Məmmədovun ömür yolu. - «Bakı universitetinin xəbərləri», humanitar elmlər seriyası, №1, B.; 2001, s. 151.
7. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; 1958.
8. Hüseynzadə Z. Ərəb dilini öyrənmək üçün faydalı kitab. - «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1 may 1958.
9. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; 1962.
10. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; 1971.
11. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; 1972-1974 (rotoprint nəşr).
12. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. - Б.; 1980.
13. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. - Б.; 1984.
14. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu. - B.; 1988.
15. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; 1998.
16. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. - B.; Ankara. 1999.
17. Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. - B.; 1985.
18. Ağəzadə S., Yusifi Ə., Əfəndiyev M. Ərəb dili. IV sinif üçün. - B.; 1958.
19. Ağəzadə S., Yusifi Ə., Əfəndiyev M. Ərəb dili. IV sinif üçün. - B.; 1961.
20. C. Əfəndiyev, S. Ağəzadə. Ərəb dili. V-VII siniflər üçün. Bakı . 1959
21. Əfəndizadə M., Yusifi Ə. Ərəb dili. V sinif. - B.; 1962.
22. M. Əfəndizadə, Ə. Yusifi. Ərəb dili. V sinif. - B.; 1966.
23. Aslanov V., Şəms İ. Ərəb dili. VI sinif. - B.; 1962.
24. Aslanov V., Şəms İ. Ərəb dili. VI sinif. - B.; 1966.
25. Səidi S., Yusifi Ə. Ərəbcə oxu kitabı. V-VI sinif şagirdləri üçün. - B.; 1963.
26. Məmmədov Ə., Cahani T. Ərəb dili. VII-VIII sinif. - B.; 1964.
27. Məmmədov Ə., Cahani T. Ərəb dili. VII-VIII sinif. - B.; 1966.
28. Məmmədov Ə., Cahani T., Qarayev M. Ərəb dili. IX-XI siniflər üçün. - B.; 1965.

29. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. II sinif. - B.; 1986.
30. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. III sinif. - B.; 1988.
31. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. IV sinif. - B.; 1988.
32. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. V sinif. - B.; 1988.
33. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. VI sinif. - B.; 1994.
34. Məmmədov Ə. C. Ərəb dili. VII sinif. - B.; 1994.
35. Мамедов А. Дж. Арабский язык. - Махачкала, 1990.
36. Şəms İ. Q. Klassik ərəb dilinin morfolojiyası. - B.; 1983.
37. Məmmədəliyev V. M. Bəsər qrammatika məktəbi. - B.; 1983.
38. Məmmədəliyev V. M. Kufə qrammatika məktəbi. - B.; 1988.
39. Məmmədov Ə. C. Azərbaycanca-ərəbcə məktəb danışıq kitabçası. - B.; 1971.
40. Qarayev M., Əhmədov S., Həsənoğlu A. Bunu ərəbcə necə deməli? - B.; 1993.
41. Əhmədov Ə. Ərəb əlifbası. - B.; 1995.
42. Ərəb və fars sözləri lüğəti. - B.; 1966.
43. Zərinəzadə H. H., Nəvai Ə. M., Zahidi A. İ., Məmmədi A. Y. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət. - B.; 1972.
44. Bakıxanova N. Ərəbcə-azərbaycanca diplomatik lüğət. - B.; 1992.
45. Məmmədov Ə. C. Müasir ərəb ədəbi dili proqramı. - B.; 1963.
46. Qarayev M. İ. Müasir ərəb ədəbi dilinin tədris proqramı. - B.; 2000.

Кенуль Юсифова

УЧЕБНЫЕ ПОСОБИЯ И ПРОГРАММЫ ПО АРАБСКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ XX ВЕКЕ

Резюме

В претворение в жизнь любой научной дисциплины первоочередная роль принадлежит всевозможным учебным пособиям и программам. В данной статье прослеживается история развития методического «дела» по арабскому языку в Азербайджане XX столетия.

Вначале автор говорит о значении арабского языка в Азербайджане, коротко останавливаясь на заслугах Азербайджанских ученых в развитии арабского языкознания средних веков, после чего приступает к исследованию с научно-педагогической точки зрения нормативных произведений и пособий написанных в этой области в Азербайджане XX века.